

BOZKIR HALKLARINDA HÂKİMİYET DÜŞÜNCESİNİN DİLE YANSIMASI: TENGRİ-KUT ÇANYÜ

*Konuralp ERCİLASUN**

Özet

Diğer milletlerin olduğu gibi bozkır halklarının da yaşayışlarının ve düşüncelerinin yansımalarını dilde bulmak mümkündür. Bozkır halklarının ana kitlesini oluşturan Türklerde de en eski dönemlerden kalmış bazı dil yadigârlarını bu açıdan inceleyebiliriz. Bu çalışmada, Türk dili ile dünya hâkimiyeti düşüncesi arasındaki ilişkiyi yansıtan *Tengri-Kut Çanyü* unvanı incelenecektir. Çince kaynaklardan istifade edilerek unvanın anlamı tartışıldıktan başka, Çin hâkimiyet düşüncesi ile Türk hâkimiyet düşüncesinin farkları ve Türklerin eskiçağı diyebileceğimiz M.Ö.209-M.S.840 döneminin en temel özelliklerinden biri olan dünya hâkimiyeti düşüncesinin sürekliliği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Hunlar, Tengri, Hunca.

Bir milletin yaşayışının, alışkanlıklarının ve coğrafyasının dilini etkilediği bilinmektedir. Tıpkı bunun gibi bir milletin düşünce ve duygu dünyası da o milletin konuştuğu dil üzerinde etkisini gösterir. Türklerde ve onlarla etkileşim içindeki diğer bozkır halklarında nasıl hayvancılıkla ilgili dil malzemesi bol bulunuyorsa bozkırın hâkimiyet düşüncesini yansıtan önemli kelimelere de rastlanabilmektedir. Bu çalışmada, Türk tarihinin önemli dönüm noktaları kısaca özetlendikten sonra bunlardan Türklerin eskiçağı diyebileceğimiz M.Ö.209-M.S.840 döneminin en temel özelliklerinden biri olan dünya hâkimiyeti düşüncesinin dile yansımaları ve bunun sürekliliği üzerinde durulacaktır.

Bilindiği gibi Avrupa merkezli bilim anlayışında tarihsel süreci devirlere ayırmak uygulaması oldukça yerleşmiştir. Her ne kadar belli bir konu üzerinde derinlemesine incelemelerde bulunan tarihçiler, devirlere ayırma uygulamasının yanlıgilara yol açtığı belirsizler de, bu uygulamanın bir dereceye kadar tarihi anlamada ve anlatmada kolaylık sağladığı görülmektedir. Ancak, devirlere ayırma uygulaması Avrupa merkezli gelişmeleri esas aldığından dünyanın diğer bölgelerindeki gelişmelerle bire bir örtüştüğü de söylenemez. Bu konuda, Türk tarihinin de kendi içerisinde bütünlüğü olan belli bir takım devirlere ayrılması inceleme kolaylığı sağlayacaktır. Daha önceki bir çalışmamda böyle bir denemede bulunmuş ve Türk tarihinin ana dönüm noktalarını M.Ö.209, M.S.840, 13. yüzyıl, 1552 ve 20. yüzyılın başı olarak gördüğümü belirtmiştim (Ercilasun 2005:151).

Burada ana konuya geçmeden önce M.Ö.209 tarihi ve öncesi üzerinde biraz durmak istiyorum. Türk tarihinde Motun'un başa geçtiği yıl olarak bilinen M.Ö.209 öncesine bir bakıma Türklerin tarih öncesi adını vermek doğru olur. Bu tarihten önceki gerek arkeolojiye gerekse yazılı kaynaklara dayanan bilgilerimiz çok bölük pörçük ve dağınık bir durumdadır. Tarihimizle ilgili en eski bilgileri veren Çin kaynakları bu dönemle ilgili hep efsane nitelikli bilgiler vermekte, bazen birkaç yüzyılın bilgilerini bir cümlede ifade etmekte ve süreci takip etmeyi zorlaştırmaktadır. Bu durum, Çin kaynaklarının bozkırla ilgili bilgilerinin o tarihlerde henüz gelişmemiş olmasından ileri gelir. Motun öncesiyle ilgili olarak bir çok efsanevi bilgi veren Çin kaynakları, ancak Motun devrinde Hunları daha yakından tanıdıklarını yazarlar. M.S. 1. yüzyılda kaleme alınmış bir Çin kaynağı olan *Han Hanedanı Tarihi*'nde (s.3751) Çinli tarihçi kendi bilgi birikimini şu şekilde açıklar:

Çun-wey'den¹ Tou-man'a kadar olan bin yıldan fazla bir sürede
Hunlar² kimi zaman büyümüşler, kimi zaman küçülmüşler; dağınık ve

* Doç. Dr., Maltepe Üniversitesi, İstanbul-Türkiye; Misafir Öğretim Üyesi, Kwangwoon Üniversitesi, Seul-Kore, kercilasun@gmail.com.

parçalanmış bir şekilde yaşamışlardı. Bu yüzden bunların şecerelerini öğrenmek mümkün olmamaktadır. Ancak Mo-du (Motun – KE) zamanına gelindiğinde Hunlar çok güçlenmişlerdi. Kuzeydeki bütün İ'leri kendilerine tabi kılmışlar ve güneyde Merkezî Ülke ile düşman devletler olmuşlardı. Bundan sonra onların soyları ve devlet teşkilâtları hakkında bilgi sahibi olunabilmiş ve kaydedilmiştir (Onat vd. 2004:7).

Motun'dan yaklaşık üç yüz yıl sonra yazılmış olan kaynak, alıntıdan da anlaşılacağı üzere, Motun öncesi ile ilgili bilgi birikiminin çok sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Bu da, Motun öncesini bizim için tarih öncesi diyebileceğimiz bir devir yapmaktadır. Elbette ki araştırmalar ilerleyip bu devir hakkında daha ayrıntılı bilgilere sahip olduğumuzda bu tarihi geriye doğru itmek mümkün olacaktır.

Çalışmamın ana konusu olan M.Ö.209-M.S.840 tarihleri arasındaki döneme gelince, bu dönemin kendi içerisindeki bazı ortaklıkları, sürekliliği ve bütünlüğü tespit etmek gerekir. Bunlar arasında konar-göçer yapılanma tarzı, hâkimiyet merkezinin Orhun vadisi olması ve dünya hâkimiyeti fikri sayılabilir. Bu noktaların her biri üzerinde durmak başlı başına ayrı çalışmaların konusu olabilir. Bu sebeple bu makalede dil malzemesini dikkate alarak dünya hâkimiyeti fikrinin ortaklığı ve sürekliliği üzerinde duracağım.

Dünya hâkimiyeti fikri, bir liderin yüceliğini, haşmetini ve yüksekliğini belirten unvan ve tanımlamalarından izlenebilir. Burada söz konusu edilecek unvan, bu türden ilk tanım olan ve Hunlarda görülen *Çing-li Gu-tu Çan-yü*'dür. Bu unvanın ilk geçtiği yere, *Han Hanedanı Tarihi*'nin metnine bakalım:

Çan-yü Luan-di ailesinden gelmiş ve halkı onu “Çing-li Gu-tu Çan-yü” olarak tanımıştır. Hunlar “Gök”e³ “Çing-li” derler, “oğul” karşılığında da “Gu-tu”yu kullanırlardı. Çan-yü sözü ise enginliği gösterir, dolayısıyla bu unvan “Gök gibi engin” olduğunu ifade ederdi (Onat vd. 2004:7-8).

Görüldüğü üzere Çin kaynağı bize *Çing-li Gu-tu Çan-yü* şeklindeki üç kelimelik Hunca unvanın önce tek tek açıklamasını vermekte, sonra da bir bütün olarak içerik tanımı yapmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, *Çing-li Gu-tu Çan-yü* unvanındaki kelimelerin Çince olmadığı, Hunca kelimelerin Çin telâffuzundaki bozulmuş hâlleri olduğudur. Çincenin alfabetik bir yazısı olmaması dolayısıyla yabancı kelimelerin bu dilde çok değiştirilerek telâffuz edildiğini de akıldan çıkarmamak gerekir.

Bugüne kadar tespit edebildiğim kadarıyla sırasıyla Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel ve Talat Tekin *Çing-li Gu-tu Çan-yü* üzerinde durmuştur. Bunlardan ilk üçü unvanın hem kelime anlamı hem de içeriği ile ilgilenmişler, Talat Tekin ise sadece kelime anlamıyla uğraşmıştır. Bu dört araştırmacıdan sonra da *Han Hanedanı Tarihi*'nin Hunlar Bölümü'nün metin neşri yapılmıştır.

Bu konuya, içeriğini de dikkate alarak değinen Osman Turan *Çing-li Gu-tu Çan-yü* unvanının aslını Tanrı Kutu Şanyu olarak düşünmüştür. Osman Turan, unvandaki Şanyu kelimesini iki kavramla birden eşitler. Ona göre Şanyu kelimesi hem Tanrı Kutu demektir hem de Semânın oğlu anlamına gelmektedir. Böylece unvan Tanrı Kutu Tanrı Kutu gibi bir ikileme olmaktadır ve bu da Göktürk ve Uygurlardaki “Tengri tek tengri'de bolmuş” veya “Tengri tek kut bolmuş”

¹ Bu çalışmada Çince sesleri ifade etmek üzere *w* ilâveli Türk alfabesinden faydalandım. Konu için özel önemi olan kelimelerin diğer transkripsiyon sistemleri ile yazılışlarını ve Çince şekillerini ise makalenin sonundaki ekte listeledim. Bakınız: Ek: Çince Kelimeler Tablosu.

² Metin neşrinde kavramların aslına sadık kalmak için Şiung-nu (Hsiung-nu) yazımı kullanılmıştır. Ancak burada makale içerisinde bütünlük sağlamak amacıyla Hun yazımını kullanmanın daha doğru olacağını düşündüm.

³ Çince “Tien” kelimesi hem “Tanrı”yı hem de “Gök”ü ifade eder. Göktürkçede Tengri kelimesi de aynı şekilde çift anlamlıdır. Dolayısıyla konu üzerinde duran araştırmacılar, “Tien” ve “Tengri”yi bazen “Gök” bazen de “Tanrı” olarak anlamışlardır.

unvanlarının ilk hâlidir (Turan 1995:41-2). Dolayısıyla Osman Turan, unvanı anlam olarak Göğün Oğlu ile eşitlemekte ve ses benzerliğinden dolayı Göktürk ve Uygurlarda bunun devamını görmektedir.

Osman Turan'dan sonra konu İbrahim Kafesoğlu tarafından daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Kafesoğlu da unvanı Tanrı Kutu Tanhu olarak ifade etmektedir. Farklı olarak Kafesoğlu, Çince kaynakta *gu-tu*'nun oğul ile açıklanmasını yanlış bulmakta ve bu unvana bakarak Motun'un "Gök'ün Oğlu" unvanına sahip olduğunun iddia edilemeyeceğini yazmaktadır. Yine de Kafesoğlu, Çin'de görülen "Gök'ün Oğlu" unvanını Türk menşeli olarak görmektedir. Kafesoğlu, Çin'de tarih öncesi çağlarda göğe değil, toprak ve yer tanrılarına inanıldığını belirterek göğün kutsallığının bozkırdan ve dolayısıyla Türklerden geldiğini ve "Gök'ün Oğlu" anlayışının buradan evrildiğini söyler. Biraz da bu sebeple Motun'un "Gök'ün Oğlu" unvanını kullanmış olmasına açık kapı bırakır (Kafesoğlu 2002: 62-3 ve 250-1).

Söz konusu araştırmacılar Çinceyi bilen tek isim olan Bahaeddin Ögel ise Şanyü (Tanhu) üzerinde ayrıntıları ile durmuş, ancak diğer iki kelimeyi tartışmamıştır. Ögel, Hunlar hakkındaki kapsamlı araştırmalarında Şanyü unvanına takılmış ekler olduğundan söz etmekte ve bunları inceleyeceğini belirtmektedir. Fakat, maalesef bu düşüncelerinin yazıya dökülmediği görülmektedir. Tek başına Şanyü ile ilgili açıklamalarına baktığımızda, Ögel'in bunu Çin kaynağına dayanarak "sonsuz genişlik ve büyüklük" olarak açıkladığını görüyoruz. Ögel bunu cihanşümül devlet anlayışıyla bağdaştırmakta ve Şanyü unvanını Göktürk devletinin kurucularının da kullandığını yazmaktadır (Ögel 1981:165-171). Öte yandan Ögel, Çin ve Türk devlet anlayışlarını karşılaştırırken her ikisinde de dünya hâkimiyeti düşüncesinin olduğunu, ancak aralarında farklar bulunduğunu belirtmektedir. Ögel araştırmasında, Çinlilerde de, Hunlarda da hükümdarın yüceliğini belirten "Tanrı'nın Oğlu" unvanının kullanıldığını belirtir ve bunu iki tarafın da dünya hâkimiyeti anlayışının bir göstergesi sayar (Ögel 1988: 571-5).

Konu üzerinde duran diğer bir araştırmacı Talat Tekin, dil özelliklerinden yola çıkarak meseleyi tartışmıştır. Tek tek Hunca kelimeleri ele aldığı araştırmada 311.44n, söz konusu unvanı 14.4()10.9(K)-6(u).2(t)6. YabgturakTokiyama ğının bu unvanı kendi imparatorlarının unvanı olan *Tien-zı* (Göğün Oğlu, Tanrı'nın Oğlu) ile karıştırmış ve onun için yanlış bir açıklama yapmış olduğunu düşünmenin akla yakın olduğunu yazmıştır. Tengri Kutı'nın Göğün Oğlu'ndan farklı olduğunu bu şekilde belirten Tekin, Çan-yü kelimesini de Yabgu şeklinde okumuş, ancak unvanın bir bütün olarak içerik tartışmasına girmemiştir (Tekin 1993: 10-4).

Yukarıda alıntıladığım *Han Hanedanı Tarihi*'nin Hunlar Bölüm'nün metninde de kaynak metni bozmamak amacıyla tartışmaya girilmemiş, ancak bir dipnotla *gu-tu*'nun oğul ile karşılanmasındansa kut ile karşılanmasının daha doğru olabileceği belirtilmiştir.

düşüncesinin etkileri olacaktır. Bu etkilerin bilinçli olması gerekmez; yazar bilmediği bir kültürden bahsederken farkında olmadan da o kültürün bazı unsurlarını yanlış algılayabilir, hiç anlamayabilir veya kendi kültüründeki benzer unsurlarla karıştırabilir.

Alıntıladığım metne baktığımızda kaynağın çok fazla tanımadığı bir kültürden bahsederken bazı karışıklıklara düşmüş olduğunu görürüz. Bu karışıklığı anlamak için bir Çin unvanı olan Tien-zı kelimesi üzerinde durmak gerekir. Tablodan da görülebileceği gibi Tien-zı'nın tam karşılığı "Göğün Oğ

Metinde kelimelerin tek tek anlamı yazıldıktan sonra bir bütün olarak *Çing-li Gu-tu Çan-yü*'nün anlamı verilmektedir. Yani kaynağımız bu sefer kavramın ifade ettiği anlamı açıklamaya girişmiştir. Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere kaynağın bu unvana içerik olarak verdiği Çince anlam “*şiang Tien Çan-yü*”dür. Bu ifadenin kelime anlamlarını şöyle gösterebiliriz:

Şiang: Benzemek.

Tien: Tengri (Gök/Tanrı).

Çan-yü: Çan-yü, engin.

Bu anlamlardan da açıkça görülmektedir ki bu üç kelimenin Türkçe ifadesi “Gök gibi Çan-yü” veya “Göge benzer Çan-yü”dür. “Göge benzer Çan-yü” veya “Gök gibi Çan-yü”yü bugünkü Türkçe ile değil de Göktürkçe ile ifade etmeye çalışırsak bu sefer de **Tengri teg Çan-yü* dememiz gerekir. Böylece yüzyıllar sonra rastladığımız “Tengri teg Tengride bolmuş” nitelemesinin ortaya çıkışı M.Ö. 209’a kadar geri götürülebilir. Bu devamlılığı sezinleyen Osman Turan, *Çing-li Gu-tu Çan-yü*’de bir ikileme görmüş, onun üzerine bunu belirtmiştir (Turan 1995: 41-2). Unvanda bir ikileme olup olmadığı kesin değildir. Ancak Çinli tarihçi bize anlamı çok net olarak “*şiang Tien Çan-yü*”, yani Türkçesi ile “Göge benzer Çan-yü” şeklinde vermiştir ki bu da “Tengri teg Tengride bolmuş” ifadesi ile sürekliliği kesinleştiren bir delildir.

Sonuç olarak *Çing-li Gu-tu Çan-yü*'nün Tengri-Kut Çan-yü olduğunu ve bu unvanın Tanrı'nın Oğlu unvanından farklı bir anlayışı, Tanrı'dan kut alma anlayışını ifade ettiğini söyleyebilirim. Ayrıca, Çin kaynağının yapmış olduğu açıklamaya dayanarak bu unvanın *Tengri gibi Çan-yü* anlamını içerdiğini belirtmek isterim. Hunlarda *Tengri gibi Çan-yü* Motun (M.Ö. 209-M.Ö. 174), Göktürklerde *Tengri teg Tengride bolmuş* Türk Bilge Kağan (716-734) ve Uygurlarda da *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan* (Hu Tigin'in unvanı – 832-839) nitelemeleri Tengri-Kut anlayışının bin yıllık bir sürekliliğini göstermektedir. Bu da başta belirttiğim M.Ö. 209-M.S. 840 dönemine denk düşmektedir ve bu dönemin önemli özelliklerinden biri olan hâkimiyet anlayışında bütünlüğü oluşturmaktadır.

Kaynakça

- 📖 ERCİLASUN, Konuralp. 2005. Türk Tarihinde Metodoloji Meselesi. III. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi: *Türk Dünyasında Sosyal Bilimler Kuram, Yöntem ve Uygulama*:147-153.
- 📖 GÖMEÇ, Saadettin. 2009. Oguz Kagan'ın Kimliği, Tarihte Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları. *CIEPO Ara Sempozyumu: Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Kültürünün Orta Asya'daki Kökleri (Özetler)*. Bışkek.
- 📖 KAFESOĞLU, İbrahim. 2002. *Türk Millî Kültürü*. 22. baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- 📖 ONAT, A., Sema ORSOY ve Konuralp ERCİLASUN. 2004. *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- 📖 ÖGEL, Bahaeddin. 1981. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 📖 ÖGEL, Bahaeddin. 1988. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Genişletilmiş 3. baskı. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- 📖 TEKİN, Talat. 1993. *Hunların Dili*. Ankara: Doruk Yayınları.
- 📖 TURAN, Osman. 1995. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. 8. baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

EK – ÇİNCE KELİMELER TABLOSU

TÜRKÇE OKUNUŞ	WADE-GILES	PINYIN	ÇİNCE YAZIM	ANLAM
<i>Çun-vey</i>	<i>Ch'un-wei</i>	<i>Chun-wei</i>		Kişi Adı